

שעור טז: עיקר שבת

שבת טז ב – טו א

משנת "כלל גדול" היא מעין פתיחה שניה למסכת שבת, פתיחה לחלק המלאכות של המסכת. הכללים שבה, עוסקים בהגדרת דרגות שונות של תודעת השבת. הדרך של המשנה לדון בתודעות השונות של השבת היא על דרך השלילה – שגגת השבת ושכחת המרכיבים השונים שלה. השלילה היא הביטוי המעשי של המושגים העיוניים, המופשטים, מכיון שהיא זו שמחייבת את מימוש הרעיונות על ידי הבאת קרבן על השגגה והשכחה. שעורנו זה יעסוק במושג הכללי של תודעת השבת, המופיע בכלל הראשון שבמשנה.

עיקרי השעור

- א. **כלל גדול:** המשנה הראשונה בפרק השביעי של מסכת שבת מהווה פתיחה לחלק השני של המסכת, החלק העוסק במלאכות האסורות. משנה זו מקדימה את משנת ל"ט אבות מלאכות ועוסקת בהגדרת היחס שבין ערך השבת באופן כללי, בימי השבת הממשיים ובהתפרטות הערך הכללי לאיסורי מלאכות. בירור זה נעשה באמצעות הדיון על השגגה והשכחה.
- ב. **קרבן על המחשבה:** העובדה שהמשנה מחייבת חטאת אחת על מספר עבירות שנעשו בשגגה אחת, מלמד שהחטאת אינה מובאת ככפרה על עצם מעשה העבירה, אלא על הפגם בדעתו של החוטא, שגרם לשכחה ולעבירה.
- ג. **חומר במינין הרבה:** מן העיון במשניות השגגות שבמסכת כריתות עולה שקיים גם היבט אחר להבנת החטאת. במקרים מסוימים החיוב בחטאת הוא על כל עבירה ועבירה, גם אם הן נעשו בשגגה אחת. ומכאן, שיש בחטאת גם ממד של כפרה על העבירה שנעשתה, ולא רק על שגגתו של החוטא.
- ד. **באטליז של אמאוס:** המשנה המתארת את שאלת רבי עקיבא לרבתי' באטליז של אמאוס היא חלק מקובץ של משניות שבהן מברר רבי עקיבא את היסודות של הלכות שגגות. משנת רבי עקיבא עומדת גם ביסוד המשנה שלפנינו שהיא ככל הנראה משנת רבי יוסי תלמידו.
- ה. **אחת מהנה:** היסוד של הקיטוב בין הגישה הנוטה למיעוט חטאות לבין הגישה הנוטה לריבוי חטאות טמון כבר בדרשת הכתוב: "ועשה מאחת מהנה" – בין "אחת" לבין "הנה", בין הייחוד לריבוי.
- ו. **בין אי ידיעה לשכחה:** יש הבדל בין מי שלא ידע עיקר שבת לבין מי ששכח עיקר שבת. לא ידע, היינו מעולם, כמו במקרים של גר שנתגייר לבין הגויים ותינוק שנשבה לבין הגויים. יש מחלוקת במקורות התנאים אם ההלכה הראשונה של המשנה נאמרה ב"אינו יודע" או ב"שכח".
- ז. **המחלוקת בהבנת הכלל הראשון:** קיימת מחלוקת התנאים, חלוקת הנוסחאות ומחלוקת האמוראים בשאלה אם הכלל הראשון נאמר ב"אינו יודע" או ב"שוכח". שיטת מונבז גורסת שבאינו יודע אין חטאת בכלל, ובשכח עיקר שבת יש חטאת אחת. והשיטה האחרת גורסת שבאינו יודע יש חטאת אחת, ובשכח – יתכן שיש חטאות כמספר המלאכות. התלמודים מצמצמים את המחלוקת וקובעים שהכלל חל גם על אינו יודע וגם על שוכח.
- ח. **תינוק שנשבה:** מי שפוטר על אי-ידיעה מחטאת, לומד זאת מדרשת הכתוב אך גם מסברה: שגגה קיימת רק במקום שהיתה ידיעה. העדר ידיעה אינו נחשב שגגה. יתכן שהוא נחשב לאונס, ויתכן שגם אם אינו אונס – לכלל שגגה אינו מגיע. הראשונים נחלקו בהבנת הפטור מחטאת של תינוק שנשבה, חלקם השווה זאת ל"אומר מותר", אך יש אומרים שאין לדמות את שני העניינים.
- ט. **סוגי אי ידיעה:** ההבחנה בין שכחת עיקר שבת לבין שכחת מלאכותיה, מצביעה על הבחנה בין הרעיון הכללי של קדושת שבת ומנוחה בה, לבין הפרטים של איסורי המלאכה. יכול אדם לדעת עיקר שבת ולא לדעת את מלאכותיה, ויתכן שגם ההפך אפשרי – אדם נשמר ממלאכותיה, אך מחמיץ את הערך של "עיקר שבת".
- י. **השוכח את התורה:** במקביל למושג "השוכח עיקר שבת" קיים ביחס לשאר המצוות מושג של "שוכח את התורה". אי הידיעה של מצוות התורה באופן כולל אופיינית לתינוק שנשבה ולגר שנתגייר בין הגויים, ושכחת התורה דומה לה בכך שהשכחה היא כללית, ולא של פרטים מסוימים. יש לדון בשאלה אם גם ביחס לכלל התורה יש משקל שונה לכלל מאשר לאוסף הפרטים.

יא. [אשמת השוגג](#): אופן אחד שעל פיו מסבירים את כפרת החטאת הוא בצורך לכפר על העדר הדעת של השוגג. היה לו ללמוד ולא למד, היה לו ליתן דעתו ולא נתן. לפי הדרך הזאת מובן מדוע חייבים על העלם אחד רק חטאת אחת גם אם עשה בו מספר עבירות.

יב. [חילוקי עבירות](#): אופן אחר שעל פיו מסבירים את כפרת החטאת הוא בצורך לכפר על הפגם שנעשה במעשה העבירה. לפי הדרך הזאת, מובן מדוע חייבים מספר חטאות על מספר עבירות גם אם נעשו בהעלם אחד – שכן מוקד הבעיה הטוענת כפרה הוא במעשה העבירה ולא בדעתו של השוגג.

יג. [שגגת שבת](#): הכללים שבמשנה והדיון בסוגיה נעים בין שני הקטבים שתוארו: בין הכפרה על השגגה של האדם לבין הכפרה על מעשה העבירה.

יד. [על ידיעה, שכחה וחסאת](#): העיסוק במניית חיובי החטאות מסתבר כדיון פילוסופי במהותו של החטא ושל העברה, של הידיעה ושל העדרה, של המודעות ושל השכחה. בשונה מן השיח הפילוסופי המקובל, המתבונן במושגים אלו באופן מופשט, השיח ההלכתי-תלמודי בוחן את המושגים והתופעות דרך המשמעות המעשית שלהם – אופי האחריות של האדם על מעשיו והדרך לכפר על חטאותיו.

שעור יז: עיקר שבת

א. כלל גדול

מסכת שבת נחלקת לשני חלקים עיקריים.¹ החלק הראשון, ממשנה ב' של פרק א' ועד סוף הפרק הששי, ערוך לפי סדר הזמנים של ערב שבת וההכנות לקראתה, מן המנחה ועד סיום כל ההכנות לכניסת השבת. החלק השני, המתחיל בפרק שביעי ובמשנת "כלל גדול", עוסק ברובו במלאכות האסורות בשבת. רשימת ל"ט אבות המלאכות מנויה במשנה השניה של הפרק, ובעקבותיה מופיעים פרקים רבים המוקדשים למלאכות השונות לפרטיהן. המשנה הקודמת למשנת ל"ט אבות, היא המשנה הראשונה של פרק כלל גדול, מהוה פתיחה לחלק השני. היא משמשת מעין מבוא כללי לאופן התחולה של איסורי שבת, ולתפקידה של החלוקה ל"ט אבות מלאכות". זהו חידוש מיוחד באיסור שבת, ההתחלקות של האיסור הכללי לל"ט אבות מלאכות. ענין זה יידון ביתר פירוט בשעור הבא, המוקדש לנושא "חילוק מלאכות". בשעור הנוכחי נתמקד בחלק הראשון של המשנה, בכלל הראשון, העוסק בשבת כיחידה אחת, הניתנת להשכח או להעלם מן התודעה בשלמותה. משנת הפתיחה של הפרק השביעי עוסקת בחיובי חטאת על שכחת שבת. מי ששגג וחילל שבת פעם אחת חייב בקרבן חטאת אחד, ככל האיסורים שבתורה. הייחוד של הלכות שבת בא לידי ביטוי במקרים שבהם אדם שגג וחילל שבת מספר פעמים.

כלל גדול אמרו בשבת: כל השוכח עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אינו חייב אלא חטאת אחת. היודע עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, חייב על כל שבת ושבת. היודע שהוא שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, חייב על כל אב מלאכה ומלאכה. העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת, אינו חייב אלא חטאת אחת.² בגמרא דנו בשאלה במה זכה כלל זה להחשב ל"כלל גדול". הועלו מספר הצעות, מתוך הקבלה למקורות אחרים במשנה, שבהם נוסח כלל, אך בדרך כלל בלא התואר "גדול".³ מסקנת התלמודים היא שהתואר "גדול" נובע מחומרת הלכות שבת, או מהיחס בין הכלל הזה לכלל נוסף הבא אחריו, והוא קטן ממנו ומשני לו. אך לא מתכונתו של הכלל עצמו.⁴ עם זאת, קשה להמנע מן המחשבה, שהכינוי "כלל גדול" נובע מכך שמדובר באמת בכלל מרכזי מאד בחשיבותו, באשר הוא מונח ביסוד הבנת כל המערכת של מלאכות שבת. בכך הוא מצטרף לכללים מפורסמים אחרים הנחשבים לאבני יסוד בתחומים שונים של התורה. כדוגמת הכלל "המוציא מחבירו עליו הראיה" בדיני ממונות, שמוגדר כ"כלל גדול בדיו",⁵ או הקביעה של רבי עקיבא שהפסוק והמצוה "ואהבת לרעך כמוך" הוא כלל גדול בתורה.⁶ בשעור זה ובשעורים הבאים אחריו תבחן ותתפרט "גדולתו" של הכלל הזה שבמשנה. בנוסף, הכלל הזה עצמו מורכב ממספר כללי-משנה, וממילא, אפשר לראות את חטיבת הכללים המאוגדת כ"כלל גדול".

הכלל ה"גדול" נחלק לארבעה סעיפי משנה, המכנה המשותף של ארבעת הסעיפים המשניים הוא שמדובר במי שעשה "מלאכות הרבה". כלומר, מבחינה מעשית, כל המקרים דומים, ובכולם מדובר שאדם עשה כמה וכמה מלאכות בשבת, בשגגה. ההבדלים בין המקרים הם בטיב השגגה. במקרה הראשון מדובר ב"שוכח עיקר שבת", דהיינו, עצם איסור שבת נשכח ממנו. במקרה השני מדובר ב"יודע עיקר שבת" ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה. כפי הנראה, למרות שהדבר אינו מפורש בלשון המשנה, מדובר בכך ששכח את העובדה שימים אלו הם שבתות. פירוש זה מוכח מכך שבמקרה השלישי מדובר על מי "שיודע שהוא שבת". משמע, שבמקרה השני לא ידע שהיום הוא יום שבת. במקרה השלישי הוא שגג באי ידיעת איסורי מלאכות אף שידע על כך שהיום הוא שבת, ואילו במקרה הרביעי, השכחה דומה לזו של המקרה השלישי, אבל מדובר על כך שעשה מלאכות הרבה "מעין מלאכה אחת". הסעיף הרביעי הוא הכלל המבחין בין אבות לתולדות בשבת, ומבאר את משמעות ההבחנה הזאת לחיובי חטאות, ובו נעסוק בנפרד בשעור "אבות מלאכות". עיקר עיונו בשעור הזה יהיה בכלל הראשון, בשוכח עיקר שבת.

¹ ראו בשעור הפתיחה למסכת.

² שבת פרק ז משנה א

³ כלל גדול יש רק בשביעית פרק ז' משנה א' ופרק ח' משנה א'. ואילו כללים סתם, בלשון "כלל אמרו", יש במקומות נוספים: פאה א' ד', מעשרות א' א' – פעמיים במשנה אחת. יש במשנה מופיעים נוספים של "כלל אמרו" שאינם נזכרים בסוגיה, ביבמות (ב' ג'), בטהרות (ח' ו') ובזבחים (ה' ב'). ויש עוד דוגמאות בתוספתא.

⁴ לסיכום הדיון בתלמודים ובמפרשים בענין זה, עי' א. גולדברג פירוש למשנה עמ' 126 – 127 בהערות.

⁵ בבלי בבא קמא מו א

⁶ ירושלמי נדרים ט' ה"ד.

ב. קרבן על המחשבה

חידושו של הכלל שבמשנה הוא, שחיוב הקרבן מותאם לסוג השכחה, ולא למעשיו של השוגג. בכל המקרים הוא עשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אבל עונשו משתנה בהתאם לשגגה. אם שגג ושכח את איסור שבת כולו, חייב רק קרבן אחד על השגגה האחת. אם שגג ושכח את יום השבת, יהיה חייב על כל שבת ושבת קרבן אחד. ואם שגג ושכח את המלאכות, יהיה חייב על כל מלאכה ומלאכה.

אפשר להסיק בפשטות מן הכללים שבמשנה, שחיוב הקרבן במקרה של שגגה אינו מכפר על מעשה העבירה, אלא על המחשבה השגויה של העבריין. שהרי אילו היה עליו לכפר על כל חילול שבת וחילול שבת שעשה בשוגג, מה לי אם שכח שזו שבת, או שלא ידע שאסור לחלל שבת, או שלא ידע שהמלאכות המסוימות שעשה אסורות? סוף סוף, האיש זרע וחרש וקצר כך וכך פעמים בשבת באיסור. רק אם מפרשים שהקרבן מתייחס למחשבת השגגה, אזי להבדל בין שגגותיו צריכה להיות השפעה על כפרתו.⁷

הרעיון שהגורם הקובע לענין חטאת הוא המחשבה בלבד, מצוי ביסודו בהלכות שגגות שבמסכת כריתות, ומשנתנו היא ענף שלו, הנוגע להלכות שבת. כדי להבין את הרקע למשנתנו יש לעיין תחילה בפרק ג' של מסכת כריתות.

ג. חומר במינין הרבה

חלקים גדולים ממסכת כריתות עוסקים בהלכות שגגות ובהפרשים שבין מקרים שונים של עבירות בהעלמות באופנים שונים. החלק הארי של הפרק השלישי מוקדש לנושא שאנו עוסקים בו, לעבירות מסוגים שונים שנעשו בהעלם אחד. בצירוף עבירות קיימת בעיה של "אין איסור חל על איסור" אולם יש מצבים שבהם הדבר אינו נחשב ל"איסור חל על איסור", ויש איסורים שיכולים לחול ביחד, והם האיסורים שמתרחשים ב"בת אחת", וכן "איסור כולל" ו"איסור מוסיף".⁸ לצורך דיוננו כאן נתעלם מן הבעיה של "אין איסור חל על איסור" ונניח שמדובר במקרים שבהם יכולים האיסורים לחול, כגון איסורים שמתרחשים ב"בת אחת".

משנה ב: אכל חלב וחלב בהעלם אחד אינו חייב אלא חטאת אחת, אכל חלב ודם ונותר ופיגול בהעלם אחד חייב על כל אחד ואחד. זה חומר במינין הרבה ממין אחד...

משנה ד: יש אוכל אכילה אחת וחייב עליה ארבע חטאות ואשם אחד: טמא שאכל את החלב והיה נותר מן מוקדשים וביום הכפורים...

משנה ה: יש בא ביאה אחת וחייב עליה שש חטאות, הבא על בתו חייב עליה משום בתו ואחותו ואשת אחיו ואשת אחי אביו ואשת איש ונדה...⁹

מן המשניות הללו עולה בבירור, שכאשר מדובר בעבירות נפרדות, יש חיובי חטאות נפרדים גם אם המעשה הוא אחד. ובודאי שכך הדבר כאשר מדובר כשיש מעשים נפרדים. במשנה ב', מדובר על מקרה שבו האדם אכל בנפרד חלב, דם, נותר ופיגול, ורק ההעלם היה אחד. למשל, אדם שנכנס למסעדה המוחזקת לכשרה, הזמין מספר מנות, ואכל איסורים שונים. זה נחשב אמנם להעלם אחד כללי, אולם האיסורים ומעשי האיסור נבדלים לחלוטין זה מזה. במקרה הזה, העובדה שהמחשבה של השגגה אחת היא, אינה משנה את העובדה שהאדם עבר איסורים שונים, ולכן, הוא חייב חטאת על כל איסור ואיסור שעבר בשוגג. נמצאנו למדים, שלא רק המחשבה קובעת, אלא גם טיב המעשים.

במשניות ד' וה', מדובר במפורש על מעשה אחד. "אכילה אחת" ו"ביאה אחת". למרות שהמעשה הוא אחד, כרוכות בו מספר עבירות שונות, ולכן למרות ששגגה אחת היא - "העלם אחד", חייבים חטאת על כל עבירה ועבירה.

כל המשניות הללו דנות במצב של העלם המציאות ולא באי ידיעת האיסורים. כלומר, האדם יודע את איסורי האכילה ויודע את איסורי העריות, אך לא ידע שהאיסורים חלים על המקרה הנדון. כגון, אוכל החלב שבמשנה ב' וד', לא ידע שהבשר שהוא אוכל הוא חלב או דם או נותר או פיגול. הבא על הערוה במשנה ח', לא ידע שאשה זו אסורה לו מכל הסיבות המנויות. כגון, שחשבה לפנויה המותרת לו.¹⁰

⁷ ע"י ערוך השלחן, או"ח רמ"ב יז, "והטעם פשוט... אמנם, בהמשך יתבאר שישנם גורמים נוספים המחלקים בין החטאות, ולא רק המחשבה קובעת.

⁸ ע"י על כל זה בפירוש המשניות לרמב"ם לפרק שלישי בכריתות.

⁹ משנה מסכת כריתות פרק ג. מדובר במקרה של משפחה שהיו בה מקרים קודמים של גילוי עריות ומתוך כך בתו היא גם אחותו ואשת אחיו וכל שאר הדברים המנויים במשנה. וכן בדוגמאות הנוספות המנויות שם במשנה.

¹⁰ נראה שאין הבדל אם החליף בין אשה מותרת לאסורה לו, לבין אם ידע מי האשה אך לא ידע שאינה פנויה ומותרת לו.

אי אפשר להסיק מן המשניות בכריתות מה דינו של אדם ששגג באי ידיעת האיסורים או בשכחתם, שהוא המקרה של הכלל הראשון במשנת שבת: "השוכח עיקר שבת". במידה מסוימת אפשר היה לומר שמשניות כריתות ומשנת שבת מתמקדות בשני נושאים שונים, משניות כריתות עוסקות בשגגה של אי הכרת המציאות, ומשנת שבת עוסקות בשגגה של אי ידיעת הדין. מן הדיונים בגמרא לא משתמע שיש הבדל בין שני סוגי העלם אלו.¹¹

ד. באטליז של אמאוס

מסכת כריתות היא המקור הבסיסי בש"ס לבירור שעורי חיובי החטאת וגדרי השגגות. המשניות הבאות בפרק הן היסוד של דיני מנין השגגות:

אמר רבי עקיבא: שאלתי את רבן גמליאל ואת רבי יהושע באטלס של אמאוס, שהלכו ליקח בהמה למשתה בנו של רבן גמליאל: הבא על אחותו ועל אחות אביו ועל אחות אמו בהעלם אחד מהו, חייב אחת על כולן או אחת על כל אחת ואחת? ואמרו לי: לא שמענו, אבל שמענו הבא על חמש נשיו נדות בהעלם אחד שהוא חייב על כל אחת ואחת, ורואין אנו שהדברים קל וחומר.¹²

מתבקשת השאלה, מה היחס שבין משנה זו למשניות הקודמות, שדברו על מקרים דומים. במבט ראשון נראה, שאין הבדל בין המקרים הנדונים במשניות הקודמות לבין משנה זו. משנה ה' שהועתקה לעיל עוסקת באדם הבא "בהעלם אחד" ובביאה אחת על אשה הטעונה בששה איסורים. דין האכילות כדין הבעילות, והרמב"ם פסקן בפרקים שונים בהלכות שגגות. בפרק ד' מהלכות שגגות קבע הרמב"ם את הכלל הראשי:

העושה עבירות הרבה בהעלם אחת חייב חטאת על כל אחת ואחת ... וכן אם עשה מעשה אחד שהוא חייב עליו משום שמות הרבה חייב על כל שם ושם. והוא שהיו האיסורין כולן באין כאחת ... כיצד? השוחט בהמת קדשים חוץ לעזרה בשבת לעבודה זרה חייב שלש חטאות, משום שוחט קדשים בחוץ ומשום מחלל שבת ומשום עובד עבודה זרה, שהרי שלשת האיסורין באין כאחת... וכן העושה מלאכה ביום הכפורים שחל להיות בשבת חייב שתי חטאות מפני ששני האיסורין באין כאחת, הבא על אשת אחיו הקיים כשהיא נדה מביא שלש חטאות משום אשת איש ומשום אשת אח והן שני איסורין הבאין כאחת ומשום נדה שהוא איסור מוסיף שמתוך שנתוסף בה איסור זה לבעלה נוסף ליבמה וכן כיוצא בזה.¹³ בהלכה ב' ממשיך הרמב"ם ומפתח את המקרה הקיצוני שבו "יש בועל בעילה אחת וחייב עליה שמונה חטאות" ומתאר את המבנה של המקרה, על בסיס הרעיון שמצוי כבר במשנה. בהלכה ד' הוא מציג את המקרה היוצא-מן-הכלל של חמותו ואם חמותו ואם חמיו, שחייב בה רק חטאת אחת, מכיון ששם יש לימוד מיוחד: "הכתוב עשה שלשה גופין כגוף אחד, לפיכך יחשבו השלשה שמות כשם אחד", ובהלכה ה' הוא חוזר אל מקרה של חיוב משולש, שהוא המקרה של משנת רבי עקיבא באטליז של אמאוס.

אבל הבא על אחותו שהיא אחות אביו והיא אחות אמו, חייב שלש חטאות, שנאמר: ערות אחותו גילה, חייב על אחותו בפני עצמה ואע"פ שהיא אחות אמו ואחות אביו. והיאך תהיה זאת? כגון שבא על אמו והוליד ממנה שתי בנות ובעל אחת מבנותיו והוליד ממנה בן, כשיבא הממזר הזה על הבת השנית, שהיא אחות אמו הממזרת, שהיא אחותו מאביו, שהיא אחות אביו מאמו, חייב שלש חטאות, וכן כל כיוצא בזה.

נשאלת השאלה, מה הוסיפה משנת רבי עקיבא על המשניות הקודמות, אם, כפי דברי הרמב"ם, היא עוסקת במקרה דומה.

קיימות שתי אפשרויות לפתרון השאלה, האחת ספרותית והאחרת פרשנית. האפשרות האחת היא היא, שמשנת רבי עקיבא קדומה בזמן למשניות שלפניה, והיא המשנה המכוננת של הפרק כולו. השאלה שהניח רבי עקיבא לפני רבותיו התנאים באטליז של אמאוס,¹⁴ קודמת בזמן לכל משניות הפרק שקדמו לה בסידור המשנה. לפי זה, משניות ד-ה הן בעצם פיתוח והרחבה של התשובה העקרונית שקיבל רבי עקיבא מרבותיו.

¹¹ מי שנעלם ממנו שהיום הוא יום השבת, שהוא המקרה של הכלל השני במשנת שבת, נחשב כמוכן לשגגה במציאות ולא באי-ידיעת-האיסור.

¹² כריתות ג', משנה ז

¹³ רמב"ם הלכות שגגות ד א.

¹⁴ לדעתו של אלבק זו אמאוס = עמוס, שבארץ יהודה. מן הראוי לדון בשאלה מדוע ציינו את המקום והמועד המיוחד של הדין הזה. וכמוכן, שיש להקדים ולדון בשאלה העקרונית, האם לצינוני הזמן הללו במשניות יש משמעות מעבר לסימן זכרון המאורע. תוס' מעירים שסיפור זה בא "להודיע שבחן שאף על פי שהיו טרודין היו עוסקין בדברי תורה" (ד"ה שהלכו, ט"ו א'), אבל יש מקום לדון בשאלה הנוספת, אם יש משמעות רעיונית לחיבור בין הזמן, המקום, ונושא ההלכה הנידונית. יצוין, שיש שאלה אחרת, אגדית, שנשאלה באותו זמן ומקום, עיי' חולין צ"א ב', ואכ"מ.

מקצת ראייה לדבר זה ניתן להביא מן הספרא בדבורא דחובה,¹⁵ שאינו מביא את המשניות הקודמות אלא רק את הדיון של רבי עקיבא ורבותיו, ומשמע שזהו הדיון היסודי ואין צורך להביא מלבדו את המשניות האחרות שהן מסקנותיו.

עדיין קיימת השאלה מדוע סדרו את המשניות באופן שבו ההלכות הפסוקות קדמו למשניות הדיון של רבי עקיבא. לכך ניתן להציע תשובה מן המישור של עריכת המשנה.

מסתבר שעריכת המשנה לא נעשתה בסדר כרונולוגי, אלא במבנה ספרותי - ענייני. ארבעה המשניות הראשונות עוסקות באכילות אסורות. משנה ה' ומשנה ו' בביאות אסורות, ואילו משנה ז', היא משנת רבי עקיבא ורבותיו באמאוס, מתחילה חטיבה נפרדת של ארבע משניות שכולן שאלות ששאל רבי עקיבא מרבותיו בעניינים אלו.¹⁶

יש להוסיף, שמלבד הסדר הכללי של הפרק, יש גם טעם תכני להקדים את משנה ה-ו למשנה ז'. גם משניות אלה עוסקות באיסורי ביאה. והן מציגות מקרים דומים אך שונים במקצת מאלו שהציג רבי עקיבא. לפי פירוש הגמרא, משנת רבי עקיבא ממוקמת אחרי משנת הבא על חמותו, כדי להבליט את הניגוד בין העקרון של "שם חמות אחד הוא", לבין ריבוי החיובים באחות, שבה אין אומרים "שם אחות אחד הוא".¹⁷

בכל אופן, משנת רבי עקיבא היא המשנה היסודית ואולי גם הקדומה של הפרק. רבי עקיבא הולך ומלקט את כללי השגות אצל רבותיו. תחילה שאל את רבן גמליאל ורבי יהושע באטלס של אמאוס על שלש אחיות, אחר כך שאלם על שוחט חמשה זבחים בחוץ.¹⁸ לבסוף, מובאת משנה בסגנון דומה ובאותו התחום: רבי עקיבא שאל את רבי אליעזר על העושה מלאכות הרבה בשבתות הרבה ועל היחס בין אבות ותולדות בשבת.¹⁹ שבת היא מקרה יוצא דופן, שבו יש התפלגות משנית של העבירה הראשית לאבות מלאכות שכל אחת מהן מחייבת קרבן שגגה בפני עצמה, ולכן היא מצריכה דיון נפרד ואינה נובעת מן הכללים שקיבל רבי עקיבא מרבי יהושע ורבן גמליאל.²⁰

במשניות אלה רואים בבירור את רבי עקיבא ממלא את התפקיד שייחסו לו בני הדורות הבאים – עמוד תורה שבעל פה, מי שליקט את הפרטים ועשה "טבעות לתורה".²¹ משנת "כלל גדול" בשבת היא, אם כן, ענף אחד ממערכת הכללים של רבי עקיבא, ענף המסתעף מכללי המזיד והשוגג, הכוונה והטעות.

ההסבר שהוצע לסדר המשנה, מניח שמפרשים את המשנה כפי שפירשוה בגמרא במסכת כריתות, שמדובר באשה אחת שנושאת את כל שלשת איסורי האחות: אחותו, אחות אביו ואחות אמו. אולם קיימת הצעה חלופית, המבוססת על פירוש אחר של המשנה. לדעתו של ר"ח אלבק,²² ניתן לפרש את המשנה בדרך אחרת לגמרי, ולומר שרבי עקיבא שאל את שאלתו גם בגופים מחולקים, כלומר, בשלש נשים שונות, אחת אחותו, אחת אמו ואחת אחות אביו. דעה זו נדחתה בגמרא מייד בפתיחת הדיון. רבי עקיבא סבר שמכיון ששם אחות אחד הוא, יתכן שיהיה חייב רק אחת אם יש רק ביאה אחת ואין הגופים מחולקים. ראייה לדבר מן המשנה הקודמת העוסקת בחמותו, שבה אשה האסורה לו משלשה סוגי חמיות מחייבת רק חטאת אחת כי התורה נתנה שם חמות אחד כולל. רבי עקיבא שאל האם יש דין דומה גם לשם "אחות". לפי פירוש זה לשאלת רבי עקיבא, מובנת היטב תשובתם של רבן גמליאל ורבי יהושע מחמש נשים נידות, מכיון ששם ודאי שם האיסור אחד הוא, ורק הגופים מחולקים, והקל-וחומר שהציעו מובן לגמרי. אבל לפי ההסבר של הגמרא ששאלתו של רבי עקיבא היתה באשה אחת ושלשה שמות לה, הקל וחומר לא מתאים בכלל לפתור את השאלה והגמרא צריכה להדחיק ולומר שתשובת החכמים אינה מבוססת באמת על הקל וחומר אלא על דרשת הכתוב.²³

¹⁵ פרק א' בפרשתא א'. אות ח' ואילך.

¹⁶ כלשון הגמרא בברכות ב' ע"א: "עד דקאי בשחרית פריש מילי דשחרית", או הביטוי "אידי דסליק מרגל פתח ברגל" (בבא קמא יז ב'), והשוה חולין כט א ונדה נט ב.

¹⁷ עי' בפירושי הרמב"ם והרע"ב למשניות אלה. על ההבדל בין המקרים שבהם האשה האסורה נולדה באיסור – ולכן היא טעונה בלאוים כפולים ומכופלים (כגון שהיא גם אחותו וגם אחות אביו או אחות אמו). עי' במלאכת שלמה בשם תוספות כתב יד. ועי' בתוד"ה הבא על בת בתו, י"ד ע"ב.

¹⁸ משנה ט', באמצע, במשנה ח', יש שאלה בענין אחר לגמרי, אבר המדולדל בבהמה. המשותף לכל המשניות הללו הוא התבנית החיצונית: רבי עקיבא שואל את רבן גמליאל ורבי יהושע, והם עונים לו לא שמענו אבל שמענו דבר אחר, וממנו הם מנסים להסיק תשובה לשאלתו.

¹⁹ כריתות פרק ג' משנה י'. משנה זו היא יסוד שיטתו של רבי עקיבא בכללי מסכת שבת, כמבואר גם בפרקנו.

²⁰ לא ברור, מדוע את רצף המשניות הקודם שנה רבי עקיבא אצל רבן גמליאל ורבי יהושע, ואילו את משנת שבת בירר אצל רבי אליעזר. אולי מפני שברוך זו יכולה המשנה להציג את מחלוקת רבי עקיבא עם רבו, בחרו להציג במשנה זו את הדיון עם רבי אליעזר דווקא.

²¹ אבות דרבי נתן, פרק י"ח.

²² בפירוש המשנה כריתות, בהשלמות עמ' 416 - 417

²³ בבלי כריתות טו א

לפי הפירוש הזה סודרה משנת רבי עקיבא במקומה, בעקבות משנה ו' העוסקת בחמות שיש לה שם אחד. והיא באה להבחין בין דין חמות לדין אחות.

גם לפי דרך זו, צריך לומר שמשנת רבי עקיבא היא משנה קדומה, שהרי היא קדמה למשנה ב' שבה מתיידין רבי מאיר תלמידו ולבריייתא שהובאה לפני הלכת משנתנו בספרא שבה מופיע רבי יוסי תלמידו האחר.

אמנם לפי ביאור זה, אין במשנת רבי עקיבא אמירה מפורשת בנושא של גוף אחד הטעון במספר עבירות, והוא עצמו דן רק בגופים מחולקים. הפיתוח של העושה איסורים רבים ומלאכות הרבה בשכחה אחת, מופיע רק בדיון שלו עם רבי אליעזר על מלאכות שבת, ומגיע לעיבוד רק במשנת תלמידיו.²⁴

הרושם העולה ממשניות כריתות הוא, שרבי עקיבא חותר לצמצם את מספר החיובים בחטאת כאשר ניתן לצמצם את שעורי העבירה. כך נראה מהויכוח שלו עם רבי יהושע במשנת הזבחים, וכך נראה מהויכוח שלו עם רבי אליעזר במשנת מלאכות שבת. מהגמרא עולה שגם שאלתו הראשונה, ביחס לשלש אחיות, נובעת מן המגמה לצמצם לשם אחות אחד, כדרך שנעשה בשם חמות אחד, במשנה ו'. יתכן שפרק ג' בכריתות משקף חידוש מבית מדרשו של רבי עקיבא, המרחיב את משקלה של מחשבת האדם על פני משקלן המספרי של העבירות בפועל.

ה.אחת מהנה

הפסוק הפותח את פרשת החטאת בתורה, הוא היסוד לדרשות חכמים על דיני החטאת:

דבר אל בני ישראל לאמר נפש כי תחטא בשגגה מכל מצות ה' אשר לא תעשינה ועשה מאחת מהנה:²⁵

בין הדרשות הרבות בספרא לפרשיה זו, נמצאת דרשתו של רבי יוסי המקבילה למשנת "כלל גדול":

ר' יוסי אומר: "ועשה" אחת, "ועשה" שני, פעמים שהוא חייב אחת על כלם ופעמים שהוא חייב על כל אחת ואחת. הכיכד? מי שאין יודע עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אע"פ שמעין אבות מלאכות עשה אינו חייב אלא חטאת אחת כל ימיו. והיודע עקר שבת ועשה ואמר אין זו שבת אין זו שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה חייב על כל שבת ושבת. והיודע שהוא שבת וטעה ואמר אין זו מלאכה אין זו מלאכה ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אם מעין אבות

מלאכות עשה חייב על כל מלאכה ומלאכה ואם מעין מלאכה אחת חייב על כל העלם והעלם.²⁶

רבי יוסי, מתלמידיו של רבי עקיבא²⁷ מפיך מן הפסוק את העקרון שהיחס בין העבירות לבין החטאות אינו אחת לאחת. ההסבר בספרא, ממה נובעים השינויים, ממוקד בהלכות שבת, והוא מכיל את החילוקים של משנת כלל גדול. העקרון החשוב שמפיק רבי יוסי ישירות מן הפסוק הוא היחס בין היחוד לריבוי: "אחת" ו"הנה", מקור המתח, שבין היחוד של עבירה אחת לבין הריבוי של מלאכות הרבה, טמון לפי דרשתו של רבי יוסי כבר בניסוח המקראי של חיוב השגגה.

רבי יוסי נוקט בלשונו באופן מפורש את המושגים ידיעה ואי-ידיעה, ולא מתייחס למושגי השכחה והזכרון. בזה נבדלת לשונו בספרא מלשון משנתנו. על חשיבותו של ההבדל הזה נעמוד בהמשך.

ו. בין אי-ידיעה לשכחה

ההבדל שבין לשונו של רבי יוסי בספרא, ולשון משנת "כלל גדול", הוצג בירושלמי כמחלוקת:

אנן תנינן: "כל השוכח עיקר שבת". תניי דבית רבי: "כל שאינו יודע עיקר שבת".²⁸

בהמשך מציג הירושלמי את המחלוקת הזאת גם כמחלוקת אמוראים:

רבי לעזר כמתניתין, רבי יוחנן כהדא דתני דבית רבי.

"השוכח" הוא אדם שידע איסור שבת, אך שכח אותו בעת שעבר את העבירה, "שאינו יודע" - לא ידע כלל על קיומו של איסור שבת. זהו ה"תינוק שנשבה לבין הגוים" - שאין לו ידע בסיסי בתורה ומצוות.

אחרי הצגת הפתיחה של המחלוקת, חוזר הירושלמי ומתאם בין השיטות:

הא רבי ליעזר אמר: "כל השוכח עיקר שבת", - הא אם אינו יודע כל עיקר פטור. מן מה דרב תני מתניתן ופתר לה: אי זהו שאינו יודע עיקר שבת? קטן שנשבה בין הגוים, הדא אמרה היא הדא היא הדא. הא אמר רבי יוחנן "כל שאין יודע עיקר

²⁴ בזה מוסברת ההתלבטות בדבר ה"בעלות" על משנת כלל גדול, כפי שהיא עולה מדיונו בהמשך וכפי שהסבירה ר"א גולדברג בפירושה הנזכר לעיל. יתכן שלפנינו שני נוסחים ושני פירושים למשנה, התלויים בשתי מסורות של רבי עקיבא ופירושיהן.

²⁵ ויקרא ד ב

²⁶ ספרא ויקרא - דבורא דחובה פרשה א

²⁷ על מקומו של רבי יוסי בין מוסרי תורתו של רבי עקיבא עיי' אברהם גולדברג, "וכולוהו אליבא דרבי עקיבא" תרביץ, לח (תשכט) 254-231. ועיי' הרב בני לאו, חכמים ג' עמ' 80 - 83, המערער על זיהויו המלא של רבי יוסי בן חלפתא עם משנת רבי עקיבא.

²⁸ תלמוד ירושלמי מסכת שבת פרק ז הלכה א

שבת" - הא אינו יודע ושכח חייב. מן מה דמר רבי שמואל רבי אבהו בשם רבי יוסה בן חנינא: כל הדא הילכתא כרבי ליעזר, ברם כרבנן אינו חייב אלא אחת, הדא אמרה היא הדא היא הדא.

נראה שיש לפרש את הירושלמי כך שלא קיימת מחלוקת, גם הגורס שכחה וגם הגורס אי-ידיעה, מקבלים את האפשרות השניה: "היא הדא היא הדא", כלומר: היינו הך, ואין הבדל ביניהן. בתוספתא מצינו מחלוקת מפורשת בין רבי עקיבא למונבז בהגדרה הבסיסית של השגגה.

גר שנתגייר בין הגוים ועשה מלאכה בשבת: רבי עקיבא מחייב ומונבז פוטר. והדין נותן שיהא פטור, הואיל ושוגג חייב חטאת ומזיד חייב כרת, מה מזיד אינו חייב עד שיבא לכלל ידיעה, אף שוגג לא יהא חייב עד שיבא לכלל ידיעה.

אמר לו רבי עקיבא: מוסיף אני על דבריך! מה מזיד אינו חייב עד שיבא לכלל ידיעה בשעת מעשה, אף שוגג לא יהא חייב עד שיבא לכלל ידיעה בשעת מעשה! אמר לו כל שכן שהוספת, אם בא לכלל ידיעה בשעת מעשה אף הוא אינו שוגג אלא מזיד.²⁹

המחלוקת בין מונבז לרבי עקיבא היא בהגדרת המושג שוגג. לדעת רבי עקיבא כל מי שאינו מזיד ואינו יודע בעת המעשה שהוא עובר עברה, נחשב שוגג. אבל מונבז סובר, כלשון משנתנו, ששוגג הוא "שוכח", שהיתה לו ידיעה ונעלמה ממנו. מי שמעולם לא ידע, לא נחשב לשוגג כלל, והוא פטור מקרבן.³⁰

מסתבר, שמחלוקת רבי עקיבא ומונבז מתאימה לחלופי הנוסחאות שהציג הירושלמי במשנה, ולהבדלי המאמרים של האמוראים שהובאו בירושלמי.

נוסח משנתנו, "השוכח", הוא כדעת רבי אלעזר ומותאם לדעת מונבז, שמדובר בשוכח, אבל תינוק שנשבה פטור מכל, ואילו נוסח הברייתא בספרא "שאינו יודע", שהובאה בהקשר של דרשת רבי יוסי, מתאים לשיטת רבי עקיבא רבו, וזו גם המשנה הקרויה בירושלמי "דבית רבי".

ז. המחלוקת בהבנת הכלל הראשון במשנה

המגמה של הירושלמי לבטל את המחלוקת בענין אי ידיעת התורה ושכחתה, קיימת גם בבבלי, אולם בבבלי לא נעקרה המחלוקת מן היסוד, ונשארה כמחלוקת אמוראים בפירוש המשנה, אם כי היא מתונה יותר מכפי שעלה מן ההבנה הראשונית.

רב ושמואל דאמרי תרוייהו: מתניתין בתינוק שנשבה לבין הנכרים, וגר שנתגייר לבין הנכרים. אבל הכיר ולבסוף שכח - חייב על כל שבת ושבת. תנן: השוכח עיקר שבת לאו מכלל דהויא ליה ידיעה מעיקרא? - לא, מאי כל השוכח עיקר שבת - דהיתה שכוח ממנו עיקרה של שבת. אבל הכיר ולבסוף שכח מאי, חייב על כל שבת ושבת? אדתני היודע עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה חייב על כל שבת ושבת ליתני: הכיר ולבסוף שכח, וכל שכן הא!

מאי היודע עיקר שבת? מי שהיה יודע עיקרה של שבת ושכחה. אבל לא שכחה מאי - חייב על כל מלאכה ומלאכה, אדתני היודע שהוא שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה חייב על כל מלאכה ומלאכה - ליתני: היודע עיקר שבת, וכל שכן הא! אלא מתניתין - כשהכיר ולבסוף שכח, ודרב ושמואל נמי - כהכיר ולבסוף שכח דמי. והכי איתמר, רב ושמואל דאמרי תרוייהו: אפילו תינוק שנשבה בין הנכרים, וגר שנתגייר לבין הנכרים - כהכיר ולבסוף שכח דמי, וחייב.³¹

הסוגיה דנה בפירוש "השוכח עיקר שבת" שבחלק הראשון של הכלל שבמשנה.³² תחילת הסוגיה, במימרא המיוחסת לרב ושמואל, המעמידה את "מתניתין" - דהיינו רישא דמתניתין - בגר שנתגייר לבין הנכרים ותינוק שנשבה לבין הנכרים.³³ לדבריהם, רק שוגג שכחה כלול ברישא של הכלל, והוא זה שחייב רק חטאת אחת. אבל שוגג שידע עיקר שבת ושכחה, אינו כלול בכך, והוא חייב על כל שבת ושבת. הגמרא דוחה את הפירוש הזה כי אינו הולם את לשון המשנה, ומסכמת שמימרת רב ושמואל גורסת, שגם השוכח עיקר שבת וגם מי שלא ידע כלל עיקר שבת, כגון תינוק שנשבה, חייבים רק קרבן אחד. כלומר, כדעת רבי עקיבא בתוספתא.³⁴

²⁹ תוספתא שבת פרק ח הלכה ה

³⁰ הסבר זה שונה במקצת מהסברו של רש"י, המזהה את דעת מונבז, וכן את שיטת רבי יוחנן וריש לקיש שתידון בהמשך, כדעה הסוברת "אומר מותר" פטור. (רש"י ד"ה פטור, ס"ח ע"ב).

³¹ בבלי שבת סח א-ב

³² כפי שמוכח גם מן ההקשר שלה למאמרים שקדמו לפיסקה זו.

³³ איך גר שנתגייר לבין הנכרים ולא למדוהו עיקר שבת יכול להיות גר, זו שאלה מעניינת בפני עצמה הנוגעת לשאלות היסודיות ביותר של גיור בזמננו. ה"תינוק שנשבה" אף הוא "דמות מופת" בהלכת זמננו, מכיון שזהו התואר שייחס הר"י עטלינגער בשו"ת בנין ציון למחללי שבת בגרמניה במאה התשע-עשרה, וממנו יסוד ופינה לכל ההתייחסות המקילה למחללי שבת של זמננו. בשניהם לא נעסוק כאן בהרחבה הראויה, אולם ראוי לזכור כל העת שאין מדברים כאן במושג ציורי מופשט בלבד, אלא במציאות הלכתית שעלולה להיות מאד שכיחה ומשמעותית למעשה.

³⁴ מסקנת הבבלי, ס"ח ע"ב.

הגמרא תיקנה את דברי רב ושמואל, כדי שיתאימו לנוסח המשנה שלפניה. אכן, קשה להלום את דבריהם עם לשון המשנה, ולהניח ש"הכיר ולבסוף שכח" אינו כלול בכלל הראשון. אולם מצד שני, סביר להניח שנוסחת המימרא כפי שהוצגה בפתיחת הסוגיה אינה שיבוש בעלמא ומתקבל על הדעת לומר שרב ושמואל אכן סברו או אפילו גרסו במשנתם: "שאינו יודע עיקר שבת". הגמרא דחתה את האפשרות הזאת כדי שלא להותיר סתירה בין המשנה ודברי אמוראי בבל.³⁵

קיומה של המימרא בצורתה הראשונית, מעידה על אפשרות קיומה של שיטה הגורסת שרק אי-ידיעה כללית היא שגגה אחת. ואילו שכחה, גם אם היא כללית, אינה יכולה להכלל בכך, והיא מחייבת עונש על כל עבירה ועבירה. יתכן, שזוהי הבנתם בדעתו של רבי עקיבא.

מול ההבנה הראשונית בדעת רב ושמואל, מעמידה הגמרא את שיטת רבי יוחנן וריש לקיש, אמוראי ארץ ישראל:

ורבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש דאמרי תרוייהו: דוקא הכיר ולבסוף שכח, אבל תינוק שנשבה בין הנכרים וגר שנתגייר לבין הנכרים - פטור.

העמדה של אמוראי ארץ ישראל מנוגדת ומקוטבת לעמדת אמוראי בבל. הם סבורים, שהמשנה דיברה דווקא בהכיר ולבסוף שכח, אבל תינוק שנשבה פטור מכל. לפי דבריהם אי-ידיעה אינה נחשבת שגגה כלל, כדעתו של מונבז בתוספתא.

ואכן, בהמשך הדיון, מציבה הגמרא את מחלוקת רבי עקיבא ומונבז שבתוספתא, מול מימרת רבי יוחנן וריש לקיש:

מיתיבי, כלל גדול אמרו בשבת: כל השוכח עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה - אינו חייב אלא אחת, כיצד? תינוק שנשבה לבין הנכרים, וגר שנתגייר בין הנכרים ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה - אינו חייב אלא חטאת אחת. וחייב על הדם אחת ועל החלב אחת ועל עבודה זרה אחת, ומונבז פטר. וכך היה מונבז דן לפני רבי עקיבא: הואיל ומזיד קרוי חוטא, ושוגג קרוי חוטא, מה מזיד - שהיתה לו ידיעה, אף שוגג - שהיתה לו ידיעה. אמר לו רבי עקיבא: הריני מוסיף על דבריך, אי מה מזיד - שהיתה הידיעה בשעת מעשה, אף שוגג - שהיתה לו ידיעה בשעת מעשה. - אמר לו: הן, וכל שכן שהוספת. אמר לו: לדברך אין זה קרוי שוגג, אלא מזיד. קתני מיהא כיצד? תינוק, בשלמא לרב ושמואל - ניחא, אלא לרבי יוחנן ולרבי שמעון בן לקיש קשיא! אמרי לך רבי יוחנן וריש לקיש: לא מי איכא מונבז דפטר - אנן דאמרין כמונבז.

בפשטות נראה מן הסוגיה, שמחלוקת האמוראים זהה למחלוקת התנאים שבתוספתא, רב ושמואל סברו כרבי עקיבא, ורבי יוחנן וריש לקיש סברו כמונבז.

בצירוף המקורות התנאיים, הירושלמי והבבלי, עולה שקיימות שתי עמדות חלוקות בהגדרת השגגה הכללית. האחת גורסת שאי ידיעת השבת פוטרת לגמרי, ושכחתה השלמה מחייבת רק חטאת אחת, והשניה גורסת שאי ידיעת השבת היא שמחייבת חטאת אחת, ושכחתה השלמה מחייבת חטאות רבות, כמספר העבירות שנעשו.

העמדה הזאת אינה מיוחדת לשבת דווקא, היא יכולה להופיע באותה מידה גם לאכילות וגם לבעילות. לפי מונבז, ולכאורה גם לפי רבי יוחנן וריש לקיש, תינוק שנשבה פטור לגמרי מחטאת על איסורי עריות כי אינו נחשב שוגג. ואילו לפי הנוסחה הראשונית בדברי רב ושמואל ואולי גם לפי רבי עקיבא, תינוק שנשבה נדון בחטאת אחת, ואילו ל"שוכח" אין פרווילגיה כזאת, גם אם שכח את כל התורה כולה, הוא יתחייב בכל עבירה ועבירה.³⁶

מסתבר שבשני התלמודים היתה מגמה לאחד את שני המקורות ולצמצם את המחלוקת. הכיוון של הצמצום היה לבטל את ההבדל שבין אי ידיעה לשכחה, ולהחשיב את שניהם בכלל הראשון של המשנה. אמנם, בבבלי לא יכלו לבטל לגמרי את העובדה שרבי יוחנן וריש לקיש במפורש שללו את המקרה של התינוק שנשבה במשנתנו, ולכן הגמרא העמידה אותם כדעת מונבז.³⁷ לעומת זאת, דעת רב ושמואל הותאמה ללשון משנתנו, והוחשבה כדעת רבי עקיבא, שבשני המצבים, גם שכחה כללית וגם אי-ידיעה, יש חטאת אחת.

³⁵ על המגמה של הגמרא להתאים בין לשון המשנה לדעות האמוראים, עי' בשעור על ה"אוקימתא" לעיל.

³⁶ אלא שיש מקום לדון במקרה של עבירות בשמות נפרדים, כגון חלב ודם, או אחות אביו ואחות אמו, אם תינוק שנשבה חייב חטאת אחת על כולן או ששמות נפרדים מחלקים.

³⁷ נושאי כליו של הרמב"ם בהלכות שגגות פרק ב' הלכה ו' נחלקו אם ר' יוחנן וריש לקיש סברו ממש כמונבז (לח"מ ואו"ש), או שמא אפילו רבי יוחנן וריש לקיש מודים שהלכה כרבי עקיבא (כס"מ). אבל גם הכסף-משנה מודה שהדעה שמוכחשת בשמם בגמרא היא כדעת מונבז.

ח. תינוק שנשבה

הגר שנתגייר והתינוק שנשבה הם "מושגים ציוריים"³⁸ המייצגים אדם שאינו יודע את מצוות התורה. יש להבין, מפני מה פוטר מונבז את התינוק שנשבה מכל וכל, ומדוע חלק עליו רבי עקיבא, וכן בעקבותיהם האמוראים, רב ושמואל שסברו כרבי עקיבא, ואמוראי ארץ ישראל שסברו כמונבז. הגמרא עצמה מציעה טעם לדברי מונבז:

מאי טעמא דמונבז? דכתיב תורה אחת יהיה לכם לעשה בשגגה, וסמך ליה, והנפש אשר תעשה ביד רמה,³⁹ הקיש שוגג למזיד, מה מזיד שהיתה לו ידיעה, אף שוגג שהיתה לו ידיעה.

מעבר לדיוק הלשוני בפסוק, יש בדבריו אמירה תכנית: אי אפשר להגדיר שוגג בלי שתהיה ידיעה קודמת. במלים אחרות, שגגה היא שכחה. לעומת זאת, אי-ידיעה אינה כלולה במושג השגגה.

המפרשים דנו בשאלה מה הסיבה העקרונית להבדל שבין אי ידיעה לבין שכחה.

אפשר לומר, שההבדל נובע מן השוני במידת האשמה ובחובת הכפרה. אדם שנמצא בנסיבות שבהן לא יכול כלל היה לדעת הוא בבחינת אנוס ולכן הוא פטור, ואילו אדם שידע ושכח, ראוי לעונש ולכפרה על מעשיו.⁴⁰

רש"י משווה את הפטור של "תינוק שנשבה" לפטור של "אומר מותר", ומחשיבו כאנוס.⁴¹ לדעתו של רש"י, הזהות בין "תינוק שנשבה" ל"אומר מותר" גמורה, וכאשר רבא משתמש במושג "אומר מותר" כוונתו למי שלא יודע את כל האיסור, ולא רק שנעלם ממנו פרט.⁴² לעומת זאת, לדעתם של בעלי התוספות, אלו שני מושגים שונים.⁴³ דינו של "אומר מותר" נחלקו אמוראים, ולהלכה נפסק שהוא חייב בקרבן בשבת, כי הוא קרוב יותר למזיד,⁴⁴ ורק לענין גלות הוא פטור, כי שם "טובא בשגגה" כתיב.⁴⁵ הסיבה לחיוב את ה"אומר מותר" היא משום "דהיה לו ללמוד", ואי-ידיעה שכזו אינה מוציאתו מידי אשמת שגגה. ה"אומר מותר" יכול להתייחס גם לחלק מן האיסור, כגון שיועד שיש עבודה זרה בתורה, אבל לא יודע "שהעובד לחמה או למיכאל השר הגדול חייב".⁴⁶ כעין זה כותב הרמב"ן, ש"אומר מותר" חסר לו בידיעת האיסור, אבל "תינוק שנשבה" הוא מי "שאינו יודע מה היום מיומים", "שאפילו שאתה אומר לו שבת הוא ומלאכות הן אינו פורש". אי אפשר להאשים אותו על כך שלא למד, כי לא ידע כלל שיש מה ללמוד.⁴⁷

לדבריהם של בעלי התוספות וראשוני ספרד הבאים בעקבות הרמב"ן, פטור "אומר מותר" מכיון שאנוס הוא, אינו קשור לדיני שגגות, אלא להלכה של הפטור הכללי מאנוס, שמשחרר את האדם מן האחריות למעשהו. מקורו ב"ולנערה לא תעשה דבר" שבפרשת האנוס בתורה.⁴⁸ ואילו פטור "תינוק שנשבה" לפי מונבז, הוא מדרשת כתוב מיוחדת המקבילה שוגג למזיד, והיא הלכה מהלכות שגגות. יש להבדיל הבדל ברור בין מערכת שוגג-מזיד, המתייחסת לידיעה של האדם, לבין מערכת רצון-אנוס, המתייחסת לרצונו של האדם. כשאנו משתמשים בביטוי "בכוונה" אנו נוטים לערב בין שתי המערכות הללו, ובאמרנו "לא בכוונה" לעתים הכוונה היא בלא ידיעה ולעתים הכוונה היא בלא רצון. אבל התוספות מבחינים הבחנה ברורה בין שני סוגי אי-הכוונה הללו, ואינם מחשיבים כלל את אנוס אי-הידיעה כשגגת השכחה או הטעות. לפי זה יתכן, שגם מי שאינו מקבל את דרשת מונבז, עדיין יפטור "אומר מותר" מדין אנוס, ויתכן, שגם מי שמקבל את דרשת מונבז, לא יקבל את פטור "אומר מותר", מכיון שהיה לו ללמוד ולא למד.⁴⁹

נראה, שלדעת הראשונים החולקים על רש"י, פטורי "אומר מותר" ייבחנו לאור שאלת מידת האשמה או האנוס שיש בכך שלא ידע. ואילו פטור "תינוק שנשבה" לדעת מונבז אינו כלול בכך, אלא זו גזירת הכתוב, שדין שגגה קיים רק במקום שהיתה ידיעה שנשכחה, ולא במקום של העדר ידיעה גמורה. לפי הפירוש הזה אין צורך לומר ש"תינוק שנשבה" הוא דגם למי שלא יודע אפילו עיקר האיסור, אלא יכול להיות תינוק שנשבה שלא יודע חלקים מן האיסור, ועדיין ייחשב לתינוק שנשבה, שכן ההבחנה העיקרית אליבא דמונבז היא בין מקרה שבו קדמה

³⁸ כהגדרתו של הרב שטייננולץ, לשימוש המצוי אצל חז"ל במושגים מוחשיים המייצגים רעיון מופשט. כמו "פסיק רישיה" ורבים אחרים.

³⁹ במדבר טו, כט-ל.

⁴⁰ שיטת הראב"ן להסבר דין תינוק שנשבה לשיטת אב"י אליבא דמונבז: "פטור דמונבז משום דאנוס הוא דלבו דאנוס דסבר אין מצות לישראל להכי לא חקר ולא בדיק, וכן כל אומר מותר דסבר הכי הוי ותו לא מידי". (ראב"ן, שו"ת בתחילת הספר, סי' כט).

⁴¹ רש"י שבת ס"ח ב, ד"ה פטור. ע"ב ב, ד"ה אלא באומר.

⁴² רש"י סנהדרין ס"ב א' ד"ה אלא לאו, ורבא, ומשני, אלא באומר. כריתות ב' א', ד"ה ועל לא הודע.

⁴³ תוד"ה אבל תינוק, שבת סח ב.

⁴⁴ תוד"ה מיתבי, בבא קמא לב ב, ועי' עוד בסוגיה במכות ט' ע"א ובתוד"ה ואודו, כסבור, דאומר מותר.

⁴⁵ תוד"ה באומר מותר, שבת עב ב.

⁴⁶ תוס' רי"ד, שבת עב ב, ד"ה אלא באומר.

⁴⁷ חידושי הרמב"ן שבת ע' ע"ב, ד"ה ויש לי לפרש מלתא כפשטא. מכות ט' ע"א, ד"ה הא דתניא.

⁴⁸ עי' רמב"ן, קידושין מ"ג א', ד"ה הוא ולא אנוס.

⁴⁹ כך עולה משיטת התוס' ושאר הראשונים שנזכרו בהערות הקודמות, ועי' בראב"ן, תשובות בתחילת הספר, תשובה כ"ט. ובדברי ראשונים שנלקטו בשיטה-מקובצת לכריתות ג' א-ב, הנדפסות בסוף מסכת כריתות דפוס וילנא.

ידיעה ונשכחה, שהוא שוגג, לבין מקרה שלא היתה בו כלל ידיעה, שאינו בכלל שוגג. אפילו אם נאמר שהמקרה הזה חמור יותר, מפני שהוא "זיל קרי בי רב" והיה צריך כשהתגיייר או כשנודע לו שהוא יהודי, ללמוד דיני התורה, עדיין הוא פטור מקרבן שגגה.⁵⁰

ט. סוגי אי הידיעה

יש מקום לדון בשאלה, מה טיבה של ההוה-אמינא הדחוויה בדעת רב ושמואל. האם אכן קיימת אפשרות לומר, שהשוכח עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, יהיה חייב על כל שבת ושבת. יש לדייק היטב תחילה בהגדרת המציאות שבה מדובר. מה הוא שכח? לדוגמה, התינוק שנשבה והגר שנתגיייר, יכול להיות שאינם יודעים כלל שקיים מושג של יום שבת. הם שמעו רק על קיומו של יום קדוש ליהודים, ואולי טעו לחשוב שזהו יום ראשון, בשל הסביבה בה גדלו. יתכן, שמדובר באדם שיודע ששבת הוא יום קדוש ליהודים, אך אין הוא יודע מה משמעותה של קדושה זו, אפשר שהוא סבור שיש לנוח ביום הזה, לקדשו במאכל ובמשתה ובכסות נקיה, אך אין הוא יודע שהוא אסור במלאכה. האם זה כבר נחשב ליועד עיקר שבת ושוגג במלאכות, או שזה עדיין כלול בשגגת עיקר שבת? כשם שהשאלה הזאת קיימת ביחס לתינוק שנשבה, כך היא קיימת גם ביחס לשוכח עיקר שבת.

יש לשים לב לכך, שאין מעבר ישיר במשנה משגגת עיקר שבת, המחייבת רק קרבן אחד, לשגגת מלאכות, המחייבת על כל אב מלאכה. בתוך קיים המקרה של שגגת שבת, שבו שכח את היום, ואז יתחייב על כל שבת ושבת בפני עצמה, קרבן אחד.

מקרה הביניים של שכחת יום השבת, קשור לשאלה אם שבתות כגופין ולכן הן מחלקות, או שהן כידיעות נפרדות, כיון שלא יתכן שלא נודע לו בין שבת לשבת סדר הימים, או שלא היה יכול לברר זאת. גם לגבי המקרה הזה צריך להבהיר תחילה אם הסוגיה הזאת נידונית מההיבט האובייקטיבי – שבתות כגופים, או מן ההיבט של התודעה האנושית – שנודע לו בין שבת לשבת.⁵¹

נחזור אם כן ונדון בשאלת היסוד של "שוכח עיקר שבת".

האם כדי להחשב 'שוכח עיקר שבת' צריך לא לדעת או לא לזכור בכלל את קיומו של מושג השבת, או שדי באי ידיעת הלאו של "לא תעשה כל מלאכה"? ומה בדיוק משמעות אי ידיעת הלאו הזה? האם הבנתו ברוח מודרנית-חילונית, שזהו יום שבתון מעבודה, אך לא יום איסור, תחשב לשכחת "עיקר שבת" או לשכחת מלאכות? אם נאמר כאפשרות הראשונה, אזי יתכן שאדם ידע היטב שהיום הוא שבת, ינוח בו וינהג בו מנהגי שבתון, ועם זאת, לא יתחייב על כל מלאכה ומלאכה, אלא שגגה אחת כוללת על אי הבנת "עיקר שבת".

מעבר לדיון המעשי שיכולה להיות לו נפקא מינה בדור שבו רבים מחללי השבת שהם בבחינת גר שנתגיייר לבין הנכרים או תינוק שנשבה לבין הנכרים, יש לדון הזה גם משמעות רעיונית בדבר הבנת מושג השבת. האם "עיקר שבת" קיים כמושג עצמאי מבלי איסורי המלאכות? המדובר, כאמור, לא באי-ידיעה של מלאכות מסוימות, שאז זו בודאי ידיעת שבת ושגגת מלאכות, אלא באי הבנה בסיסית של כל מושג איסור המלאכה.

הרעיון של הפרדה בין עיקר שבת לבין מלאכותיה, הוא חידוש מיוחד בהלכות שבת,⁵² והוא ניכר היטב מן ההבדל בין משנתנו בשבת לבין קרובותיה במסכת כריתות, בהן פתחנו את שעורנו. הסיבה לכך אינה פורמלית בלבד, היא ענין מהותי: באיסור חלב אין מעבר לאיסור חלב. וכן בשאר מאכלות אסורות. גם בעריות, השם הכללי של עריות הוא רק כותרת-על, אבל מהותית, כל ערוה היא איסור בפני עצמו. לא כן הדבר בשבת. השבת היא מציאות בפני עצמה, שאיננה סך כל איסורי המלאכות שבה. יש בה עשה של שבתון, יש בה מצוות חיוביות של "זכור", ויש בה קדושה של היום – שהתקדש כבר ביום השביעי לבריאה על ידי הבורא "ויקדש אותו", ולכן ניתן להפריד בין שכחת "עיקר שבת" לבין "שכחת מלאכות", וממילא גם על דרך החיוב – אפשר להמנע מאיסורי שבת, ואפשר, מעבר לכך, לקיים את הערך החיובי של "עיקר שבת" – קיומה בקדושתה. המורכב מעבר למלאכות גם בעשיה החיובית. יתכן שגם לאידך גיסא יש בזה נפקא מינה – אין אפשרות לעשות שום דבר חיובי עם "עריות" כאשר אדם חוטא בביאה אסורה, אבל אפשר לקיים "עיקר שבת" גם כאשר מחללים אותה, במלאכות מסוימות. אדם יכול לקדש את השבת, לקיים חלק נכבד ממצוותיה, בין העשה ובין הלא-תעשה, גם אם הוא מחלל חלק ממנה באיסור מלאכה.

⁵⁰ כך מפרש הראב"ן (שם) את שיטת מונבז אליבא דרבא.

⁵¹ כדי לברר את ענין השבתות המחלקות, יש ללמוד היטב גם את סוגית ההולך במדבר ואיכד את חשבון הימים (סט ע"ב). בסוגיה ההיא טמונים היסודות של הבנת מנין ימות השבוע ומקומה של השבת בו.

⁵² קיים במידה מסוימת גם בעבודה זרה, אבל לא באותה מידה, ואכ"מ.

י. השוכח את התורה

הרמב"ם בהלכות שגגות, בדין תינוק שנשבה וגר שנתגייר פסק שתינוק שנשבה חייב חטאת על כל עבירה ועבירה:

כל המחוייב חטאת קבועה על שגגתו ועשה בשגגה ונדע לו אחר שחטא אע"פ שלא היתה לו ידיעה בתחלה שזה חטא הוא הרי זה חייב חטאת. כיצד תינוק שנשבה לבין העכו"ם וגדל והוא אינו יודע מה הם ישראל ולא דתם ועשה מלאכה בשבת ואכל חלב ודם וכיוצא בהן, כשיודע לו שהוא ישראל ומצווה על כל אלו חייב להביא חטאת על כל עבירה ועבירה וכן כל כיוצא בזה.⁵³

כאן חייב הרמב"ם על כל עבירה ועבירה, ואין הרמב"ם מכיר במושג של "שכח כל התורה" כיחידה אחת המחייבת עונש אחד. אבל בהלכות שבת פסק כרבי עקיבא וכדעת רב ושמואל⁵⁴

כלל גדול אמרו בשבת: כל השוכח עיקר שבת ושכח שנצטוו ישראל על השבת, או שנשבה והוא קטן לבין העכו"ם או נתגייר קטן והוא בין העכו"ם אף על פי שעשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה אינו חייב אלא חטאת אחת, שהכל שגגה אחת היא. וכן חייב חטאת אחת על כל חלב שאכל וחטאת אחת על דם שאכל וכן כל כיוצא בזה בעבודות אלו.⁵⁵

מדברי הרמב"ם עולה, שרק בשבת אומרים ששגגת השבת היא אחת כוללת והמלאכות שהן פרטים שלה אינן מחויבות גם אם עשה מלאכות הרבה. באיסורי תורה אחרים, סובר הרמב"ם - כמשתמע באופן אחד של פירוש התוספתא - שכל עבירה עומדת בפני עצמה, ואי אפשר לכלול בשגגה אחת את כל התורה כולה.

אמנם, העירו כבר התוספות, שלגבי עבירות אחרות, אין לכאורה חידוש בכך שחייב רק אחת, גם סתם שוגג שאכל דם ודם, בהעלם אחד חייב רק חטאת אחת. אולם, החידוש לדעת מונבז בתינוק שנשבה יהיה, גם אם אכל בתמחויין שונים, לדעה שתמחויין מחלקים, יהיה התינוק שנשבה חייב אחת והשוגג הרגיל חייב על כל תמחויין.⁵⁶

נעיין שוב בתוספתא:

השוכח את התורה ועבר עבירות הרבה חייב על כל אחת ואחת. כיצד? היה יודע שיש חלב ואמר אין זה חלב שחייבין עליו, היה יודע שיש דם ואמר אין זה דם שחייבין עליו חייב על כל אחת.⁵⁷

הרמב"ם פירש, אם כן, את התוספתא, גם לתינוק שנשבה וגם לשוכח, על פי מסקנת הבבלי בפירוש משנתנו כרב ושמואל אליבא דרבי עקיבא, וכמסקנת הירושלמי. לפי זה, דין שוכח ודין תינוק שנשבה חד הם, ומחייבים על כל עבירה ועבירה. אם כן, הכלל הגדול של מסכת שבת מתייחס רק לשבת.⁵⁸

על כרחנו נאמר, שהדבר נובע מכך שבשאר איסורים, כל איסור ואיסור עומד בפני עצמו, וגם אם לא ידע את כל התורה כולה, חייב השוגג לכפר על כל אחד מן האיסורים שעבר. ואילו בשבת, אין הדבר כן, וכל המלאכות נחשבות לאיסור אחד. אלא שכנגד זה עומדת השאלה, מדוע יש חילוק חטאות למלאכות השונות? בדבר זה נעסוק בשעור הבא. אולם המסקנה העולה מן הדברים כבר בשלב הזה היא, שבשבת, בשונה משאר האיסורים, יש שתי רמות של איסור. הרמה הכללית של "חילול שבת", והרמה הפרטנית של "איסורי מלאכה". רק אם מפרשים כך, ניתן להבין מדוע תינוק שנשבה ושוכח עיקר שבת, פטורים מל"ט חטאות על ל"ט מלאכות. רק מפני שיש "שם כולל" שהוא "עיקר שבת".

מסתבר אם כן שיש יסוד הלכתי ברור לרעיון של "קדושת השבת" כמושג כללי, מעבר לפרטים של איסורי מלאכותיה.

אלא שעדיין יש לדון בשאלה האם ידיעת "עיקר שבת" יכולה להתקיים גם בלי ידיעת איסוריה, כאמור לעיל, או שמא "יודע עיקר שבת" הוא דווקא מי שיודע שיש בה איסורי מלאכות, אלא שאינו מכיר את פרטיהן, ואז יתחייב חטאות נפרדות. אבל כל עוד לא יודע שקדושת השבת מתפרטת לאיסורי מלאכה, הוא עדיין בחזקת "אינו יודע עיקר שבת", וחייב רק חטאת אחת כשיוודע לו.

הכותרת "השוכח את התורה" נשמעת כמו "השוכח עיקר שבת". העבירות הרבות, דומות למלאכות הרבות. אולם, כאשר התוספתא מסבירה "כיצד" היא מפרשת אחרת מן המשמעות הראשונית. לפי הפירוש שבתוספתא לרישא, "השוכח את התורה" אינו מי ששכח את כל התורה, אלא דווקא יודע את מצוותיה, ושכח את פרטיהן.

⁵³ רמב"ם הלכות שגגות פרק ב הלכה ו

⁵⁴ עי' בכסף משנה שסובר שגם רבי יוחנן וריש לקיש מודים שהלכה אינה כמונבז.

⁵⁵ רמב"ם הלכות שגגות פרק ז הלכה ב

⁵⁶ תוד"ה וחייב על הדם אחת, שבת סח ב

⁵⁷ תוספתא פרק ח הלכה ו

⁵⁸ ולכן, אולי, הדיוגמה היחידה שהובאה בספרא לרעיון החטאת האחת לעבירות הרבה בדרשת רבי יוסי, היתה הלכת שבת.

הוא יודע שיש דם ויש חלב, ושכח רק את פרטי המצוות. אדם זה דומה בעצם למי שיודע עיקר שבת ושכח פרטי המלאכות. מן הפירוש שבסיפא נראה, שאילו היה מדובר ב"שוכח את התורה" כולה ממש, דהיינו מי שאינו יודע שקיים איסור חלב או איסור דם, היה חייב אחת על כל התורה כולה.⁵⁹ נראה, שברייתא זו מכילה הרכבה של שתי שיטות. הרישא נוקטת בלשון "שוכח כל התורה" שגם בזה חייב על כל אחת והיא משקפת את הגישה המרחיבה, השמה דגש על העבירות ולא על המחשבה. לכן, גם מי ששכח את כל התורה כאחת, עדיין חייב על כל אחת ואחת. לעומת זאת, הסיפא מפרשת את הרישא אחרת ממשמעה. לפי הסיפא, השוכח את כל התורה יהיה חייב רק אחת, וכדי להתחייב בכל לאו ולא, צריך לדעת את הלאו ולשגוג בפרטיו. אם מפרשים כך, אזי קיים גם מושג חיובי כולל של קבלת התורה כולה, ככלל. הוא הדבר אשר מקבל עליו גר בהתגירו, גם אם אינו יודע את כל פרטי המצוות – יש לו הסכמה נפשית עקרונית לקיים את התורה ומצוותיה, ודי בזה כדי להכנס בברית עם ישראל.⁶⁰

יא. אשמת השוגג

כאמור, יש שני אופנים שבהם ניתן להסביר את חובת החטאת של השוגג, האופן האחד הוא שהחטאת מכפרת על שגגתו של האדם. שהיה אמור לדעת את מצוות התורה ולזכרה. כאזהרת התורה "ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך". על דרך זו, יוסבר ההבדל בין שוכח את עיקר שבת לשוכח את מלאכותיה, בכך שהשוכח עיקר שבת שכח רק שכחה אחת כללית, וכל הפרטים הנגזרים ממנה כבר אינם כלולים באשמתו. הוא הדין ואולי קל וחומר לתינוק שנשבה, שכלל לא ידע את המצוות, וחטאתו פחותה. את פרטי ההבדלים בין סוגי השכחות השונים ינמקו המפרשים ברמת האשמה. כך למשל, אפשר לומר שתינוק שנשבה או גר שנתגיר "היה לו ללמוד ולא למד" אבל השוכח אינו אשם באותה מידה, כיון שהשכחה היא כמין אונס. לעומת זאת, יש אומרים שהיפך, תינוק שנשבה הוא הקרוב לאונס, כיון שלא ידע כלל, אבל השכחה היא עבירה חמורה יותר, שכן היא נובעת מהתייחסות לא די-רצינית לעול המצוות. דוגמה לניסוח כזה של נימוקים נמצא בלשונו של הראב"ן:

וטעמא דמונבז מפרש התם מתורה אחת יהיה לכם לעושה בשגגה והנפש אשר תעשה ביד רמה, מקיש שוגג למזיד מה מזיד היתה לו ידיעה אף שוגג שהיתה לו ידיעה, אבל אומר מותר כגון קטן שנשבה לבין הגוים וגר שנתגיר מבין הגוים שלא היתה להם ידיעה מעולם פטור מקרבן, וקסבר [רבא] [רבה] דכיון דיצא מכלל שוגג, קרוב למזיד הוא, דתינוק שגדל וגר שנתגיר היה להם מיד לחקור ולבדוק אחרי המצות ומדלא חקרי הוו להו קרובי למזיד ולא סגי להו בקרבן, (ורבא) [ורבה] סבר אומר מותר דקאמר מונבז מפני שהוא חושבו קרוב למזיד כדפרישית, וכן כל אומר מותר מדהיה לו לחקור קודם שיעשה מעשה ולא חקר הוה ליה קרוב למזיד, אבל ידע ושכח הוה ליה שוגג גמור דמאי הוה ליה למיעבד. ואביי סבר, פטור דמונבז משום דאנוס הוא דלבו אנוס דסבר אין מצות לישראל להכי לא חקר ולא בדק, וכן כל אומר מותר דסבר הכי הוה ותו לא מידי.⁶¹ את מקורו של הראב"ן והגישה התולה את שאלת החטאות בשאלת התודעה של החוטא, אפשר לראות בדבריו של הירושלמי:

מה בין שוגג בשבת ומזיד במלאכות? אמר ר' יוסה, ולמה מזיד בשבת ושוגג במלאכות חייב על כל אחת ואחת? שאם אומר את לו מלאכה היא זו הוא פורש ממנה ועושה מלאכות אחרות, ולמה שוגג בשבת ומזיד במלאכות אינו חייב אלא אחת? שאם אומר אתה לו שבת הוא זו מיד הוא פורש.⁶²

נראה, שפירוש הירושלמי כאן נוטה לכוון דעת האדם ולא מנין העבירות האובייקטיביות. הירושלמי מדבר על דעתו של האדם השוכח וסוג התזכורת שהוא זקוק לה. מי ששכח שבת, שכח שכחה אחת, מי ששכח מלאכות, שכח מלאכות הרבה ותזכורת אחת לא תועיל לו, הוה אומר, מידת השכחה שלו גדולה יותר – כמותית. ברור, שמבחינת כמות העבירות וחילול השבת, אין שום יתרון למי שעושה עשר מלאכות בשבת בשכחת שבת, לבין מי שעושה עשר מלאכות בשכחת המלאכה.

⁵⁹ ראה דיונו של הר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה עמ' 110 והמפרשים שציטט.

⁶⁰ יבמות מז ע"א. רמב"ם איסורי ביאה י"ד ב', שלחן ערוך יורה דעה רסח ב'.

⁶¹ ראב"ן שאלות ותשובות (בתחילת הספר) סימן כט.

⁶² ירושלמי שבת פרק ז הלכה א'.

יב. חילוקי עבירות

מסלול שני של הסברת החטאות מבוסס על מערכת שיקולים הממוקדת בטיבן של העבירות, כאשר ההבדלים הנוצרים במספרי חיובי החטאות אינם קשורים למידת האשמה של השוכח או זה שאינו יודע, אלא למעמדן של העבירות עצמן. כגון, האם הן "משם אחד", האם הן "גופים מחולקים" וכיוצא בזה. אמנם, בכל אחד מן המקרים האלה ניתן גם להטות את הפירוש לכוון של טיב השכחה של השוגג, ולומר שאם שגג בחמש נידות שגגתו גדולה יותר מאשר אם שגג בנדה אחת חמש פעמים, אולם הנטייה הפרשנית הראשונית היא לומר שבמקרה הזה הנדון העיקרי אינו חטאתו של האדם, אלא המבנה של מערכת העבירות. הדבר בולט במיוחד במשניות כריתות העוסקות במקרים של שגגה בידיעת המציאות. לכאורה, אין שום הבדל בתודעה של אדם שנכנס למסעדה שהיה בה הכשר, והזמין לעצמו סעודה. בין אם אכל שלש מנות, באחת בשר בחלב, בשניה טריפה ובשלישית בשר איסור. לבין אם אכל כזית אחד שבו כל שלשת האיסורים, ובין אם אכל שלש מנות שבהן חזר איסור אחד – איסור נבלה למשל – שלש פעמים בלי שהיתה לו ידיעה בינתיים. די ברור, שבמקרה הזה, רמת האשמה שלו לא משתנה כלל, ומה שמשתנה הוא החילוק בין העבירות.

הוא הדין לבא על אשה אחת, שלא ידע את הסיפור המשפחתי שלה, ולכן לא ידע שהיא אסורה לו משה צדדים או משניים, או מאחד, ובודאי שאם זו חמותו, צמצום האיסור לאחד כי זה רק שם אחד, בגזירת הכתוב, אינו מעלה ואינה מורידה כלום בשגגתו ואי ידיעתו. על כרחו צריך לומר, שבמקרים האלה, תפקידו של קרבן החטאת הוא לכפר על העבירה שנעשתה בעולם, ולא על האשמה של החוטא.

יג. שגגת שבת

אם נחזור מכאן לדיון בהלכות שבת, מסתבר שזהו אחד ממוקדי המתח של הסוגיה שלפנינו. האם הדגש הוא על האדם החוטא ושגגתו, או על העובדה שנתחלה שבת, באופן אובייקטיבי. נראה, שהקביעה שגם תינוק שנשבה חייב להביא חטאת, והוא חייב להביא על כל לאו ולא בנפרד, מורה על כך שחובתו אינה נובעת מן האשמה שלו, שהרי אחת היא על כל התורה כולה, אלא מן הצורך לכפר על היותו שרוי בעולם של חטא ללא הבחנה. אמנם, הוא אינו חייב לכפר על כל אחת ואחת מן העבירות שעבר, אלא על הלאוים, מכיון שרואים את כל השנות העבירות מלאו אחד כיחידה אחת של עוון, אבל כל לאו בפני עצמו הוא סוג אחר של קלקול בעולם, או בנפש החוטאת, ועליו יש לכפר בפני עצמו.

מונבז, הסבור שתינוק שנשבה אינו חייב חטאת כלל, סבור כפי הנראה שתפקיד החטאת הוא לכפר דווקא על שכחה, אך לא על אי-ידיעה, שכפי שהוסבר לעיל, היא בחינה אחרת לגמרי, מבחינת אופי האשמה. בין אם נפרש זאת לחומרה או לקולא, כאמור בדברי הראב"ן.

בין כך ובין כך נמצאו אומרים, שהדיון לגבי שכחה ואי ידיעת עיקר שבת, יכול להתפרש בשני המישורים. אפשר לנהל את הדיון כפי שהוצע קודם לכן, מסביב לשאלה מה הוא העוון האובייקטיבי, ביחס לשבת, ואפשר לנהל את הדיון סביב השאלה הסובייקטיבית, מהי האחריות של האדם לשכחתו ואי-ידיעתו.

יד. על ידיעה, שכחה וחטאת

באקדמיות של חכמי יוון, ערש הפילוסופיה, הרבו לעסוק בשאלות של משמעות הידיעה, הזכרון, וכנגדם, הבורות והשכחה. הפילוסופים היוונים, ובראשם סוקרטס, כפי שהוא מתואר בדיאלוגים האפלטוניים, "מפלפלים" בסוגיות אלה, וקובעים את יסודות תורת ההכרה לדורות של הוגים וגם מאמינים. שיחותיהם של החכמים היוונים מתנהלות לעתים קרובות בבית המרחץ, בבית המשתה ובכיכר השוק.

במקביל, אנו מוצאים גם את חכמי המשנה מתמודדים עם שאלות דומות. סוגית השוגג וחיוביו הועלתה על ידי רבי עקיבא לפני רבותיו כשהלכו ליקח בהמה למשתה בנו של רבן גמליאל, באיטליז באמאוס.

בשני דברים מהותיים נבדל הדיון התנאי, וכל הדורות שבאו אחריהם, מן הדיון היווני. האחד, הוא בסיס המקורות. הדיון היווני מבוסס כל כולו על השכל האנושי, ואילו הדיון התנאי מתחיל מן המסורת. בין אם זו מסורת תורה שבעל פה שמוסרים רבי יהושע ורבן גמליאל לרבי עקיבא, ובין אם זו ההשענות על התורה שבכתב, והפקת מסקנות ממנה בדרך של מדרש ההלכה.

ההבדל השני הוא במגמת הדיון, הדיון הפילוסופי בדיאלוגים של אפלטון מכוון להבנה וידיעה. הפילוסופים – "אוהבי החכמה", עוסקים בה לשמה. לא כן הדבר מבנה הדיון אצל רבותינו, הדיון התלמודי הוא לעולם מכוון הכרעה מעשית. בסופו של דבר הוא מתמצה בשאלה, האם חייב חטאת וכמה חטאות הוא חייב להקריב. במקום שבו דיון תלמודי מתגלגל לכוון מופשט ותיאורטי, תשאל הגמרא – למאי נפקא מינא.

הסיבה להבדל הראשון ברורה ומובנת לכל. הסיבה להבדל השני מצריכה דיון מעמיק יותר, שלא כאן מקומו.⁶³ בכל אופן, עצם הדיון שמתעורר בסוגייתנו הוא אכן דיון פילוסופי לכל דבר, בדבר משמעות הידיעה ואי-הידיעה, השכחה והזכרון, והיחס ביניהם. אלא שמעבר לשאלות אלו, נוסף כאן הצו המוסרי, לכפר על העוון שנגרם בשל השגגה, אי הידיעה או השכחה.

אפשר להצביע על מספר צירים דו-קטביים שבהם התנהל הדיון בשעור זה. האחד – היחס בין שכחה לאי-ידיעה ומשמעות ההבדל ביניהם. בעיקר בא הדבר לידי ביטוי בשאלת הנוסח של המשנה בראש פרק כלל גדול מקבילותיה ופירושה אצל האמוראים. מסקנת הגמרא וההלכה היא שלמרות ההבחנה הברורה ביניהם, יש לאחד את היחס אליהם כאשר דנים בחיובי החטאת. השני – ההבדל בין שגגות בדיעת האיסור לבין שגגות בהכרת המציאות. ההבחנה הזאת מובילה להבחנה אחרת בין שני קטבים בסוגיה, בין האובייקטיבי לסובייקטיבי: מצד אחד, הפן האובייקטיבי של העבירות שנעשו, טיבן, מספרן, החילוקים ביניהם מבחינת הגופים, השמות של העבירות והלאוים, מימד הזמן שעובר בין עבירה לעבירה וכיוצא באלה, וכנגדם הפן הסובייקטיבי של משמעות העבירות מבחינתו של האדם החוטא. מה טיב שכחתו, האם אחת היא או מתפרטת לשכחות רבות? מה אופיה של שכחה זו? מתוך כך, מגיעים למישור הבנת המשמעות של החטאת, ואף כאן, בהתאמה, נמצא שני קטבים, הקוטב המתמקד באשמתו של החוטא, והקוטב המתמקד בחובת הכפרה על העבירה שנעברה והקלקול שנגרם בעולם.

ניתן לומר לסיכום, שאין הכרעה חד משמעית בדבר משמעות החטאת והשפעתה על שקלול החיובים במקרי השגגות השונות. בגמרא ישנו עירוב של מערכות המושגים, הנראה על ידי קישור הסוגיות והנושאים השונים. על ידי הפירוש של הגמרא במשנת כלל גדול, המחבר את בעית אי-הידיעה עם בעית השכחה. על ידי הדיון בכריתות ובהמשך פרקנו המקשר את נושאי חלוקת הגופים, השמות והעבירות עם נושא טיב השכחה ואי הידיעה. כך נוצרת תמונה שבה ניתן ביטוי למגוון האפשרויות השונות שהועלו בשעורנו. שיטות תנאים ואמוראים, דעות ראשונים ופסקי הלכות, חושפות את הפירושים השונים של מושג השגגה, והן מפרות את החשיבה בנושא מושג הידיעה והשכחה, השוגג והמזיד, הרבה מעבר למה שמעלה התבוננות ראשונה ופשטנית בפסוקי התורה.

⁶³ הוגי דעות אירופאים עסקו בשאלת ההבדל בין אופי המחשבה היוונית לזו העברית. אחת ההבחנות הידועות היא שהיוונים מתעניינים בחכמה ובמציאות כשלעצמן, כמתבוננים. והעברים מעוניינים בעשייה, בתיקון המציאות. בניסוח קצר וסמלי: האסתטי כנגד האתי. היפה כנגד המוסרי. ראו לדוגמה את הפרק "עבריות ויונות" מתוך ספרו של William Barrett: *The Irrational Man*. תורגם לעברית על ידי ישראל כהן בקובץ "מבחר מסות אנגליות", הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ב.